

הרב ארי יצחק שבט

המצוה לדבר עברית והשימוש בלשון הקודש לענייני חול¹

רקע

למרות התחיה הלאומית ההולכת ומתממשת כבר יותר ממאה שנה בחזרתנו לארצנו, אנו עדים לתופעות של אילו שהחליטו לגדל את ילדיהם גם בארצנו הקדושה על טהרת "שפת האם", שלדידם היא אנגלית וכדו', ולא בעברית. טענתם היא, שבכך יקל עליהם בלימודים, בפרנסה וכדו'. עלינו לברר, האם קבוצות אלו מוותרות על מידת חסידות בעלמא, או שמא יש בכך ביטול מצוה ממש (מדאורייתא או מדרבנן). מאידך – אולי חל איסור לדבר עברית, ועלינו לנהל את חיינו בשפות לעז?

א. שכר המדבר בלשון הקודש

המדבר בלשון הקודש זוכה לשלושה דברים:

- א. לחיי העולם הבא – "כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל, ואוכל חוליו בטהרה, ומדבר בלשון הקודש, וקורא את שמע בבוקר ובערב, מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא".²
 - ב. לגאולה – "כשביל ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים: שלא שינו את שמם ואת לשונם, ולא אמרו לשון הרע, ולא נמצא ביניהם אחד מהן פרוץ בערוה".³ שני הדברים הראשונים מציינים את שמירתם על הזהות הלאומית, למרות שהתבוללו מבחינה דתית;⁴ ושני האחרונים מציינים את גבורתם בשמירה על האחדות והגזע הלאומי ועל כבודם העצמי. עיין מה שהבאנו בהמשך, שהמהרש"ם כתב שהוא הדין גם לגאולה לעתיד לבא. כך העיר גם הג"ר יעקב קמינצקי זצ"ל, שכל זמן שמדברים בלע"ז, סימן שזאת לא הגאולה הסופית (כגון בבית שני, שדברו ארמית).⁵
 - ג. לאריכות ימים בעולם הזה –
- "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם"⁶ – "מכאן אמרו: כשתינוק מתחיל

1 המאמר מבוסס על מאמר שהתפרסם בשנתון "טללי אורות ב'" (תש"ן).

2 ירושלמי שבת פ"א ה"ג, והובא ע"י ר' חננאל על הבבלי, שבת יז, ב.

3 ויקרא רבה לב, ה, וכן במכילתא בא פ"ה.

4 ילק"ש ח"א, רמז רלד.

5 מובא בהגדת ארזי הלבנון, ע' קטז.

6 דברים יא, יט.

לדבר, אביו מדבר עמו לשון הקודש ומלמדו תורה. ואם אין מדבר עמו לשון הקודש, ואינו מלמדו תורה, ראוי לו כאילו קוברו, שנא': "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם וגו' למען ירבו ימיכם" - אם למדתם אותם את בניכם, ירבו ימיכם וימי בניכם; ואם לאו, יקצרו ימיכם וכו'".⁷

הבטחות כה מפליגות לזכות בשלושת ההבטחות הגדולות ביותר עבור מצוה אחת, שאין כמותן במצוות אחרות, מעידות שהדיבור בלשון הקודש אינו רק ממידת חסידות, אלא הוא מצוה חשובה במיוחד.

אכן, מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות, על המשנה: "והוי זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות", משתמע שהחיוב לדבר בלשון הקודש הוא מדאורייתא.⁸ לדבריו, הדוגמאות למצוה קלה הן: "שמחת הרגל ולמידת לשון קודש", ולמצוה חמורה: "המילה והציצית ושחיטת הפסח". המדובר הוא במצוות דאורייתא, שגם אם הן קלות, מכל מקום אין להקל בהן ראש. מקורו של הרמב"ם הוא בודאי בספרי שהזכרנו.⁹

מדוע בחר הרמב"ם דווקא בשתי דוגמאות הללו – למידת לשון הקודש ושמחת הרגל – להדגמת מצוות, ש"חושבין בהן שהן קלות"?

מבין המצוות "החמורות" שהביא לדוגמה, הזכיר הרמב"ם מילה ושחיטת הפסח, שבהן "נתבארה חומרתן", בכך שמתן שכרן מבואר וידוע. אלו הן מצוות העשה היחידות (להבדיל מכל מצוות לא-תעשה, שבהם "פירש הכתוב העונש על כל אחת מהן, זולתי מעט") שהכתוב מפרט את עונשו (כרת) של העובר עליהן ואינו מקיימן.

לעומתן, כדוגמאות למצוות הקלות, הביא הרמב"ם מצוות שלא נתבארה חומרתן בתורה, אלא ע"י חז"ל, והעם חושבין אותן (בטעות) כקלות. משום כך ראה הרמב"ם לנכון בכמה מקומות להפליג בחשיבותן של מצוות אלו. לגבי שמחת הרגל הוא כותב: "שאכילה ושתיה במועדות בכלל מצוות עשה"; "וחייב אדם להיות בהן שמח וטוב לב... שנאמר ושמחת בחגיך וגו'"; "וכל המבזה את המועדות כאילו נטפל לעבודת כוכבים".¹⁰ ובמקום אחר: "ויש עבירות שהרגיל בהן אין להן חלק לעוה"ב, וכדאי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן, ואלו הן: ... והמבזה את המועדות".¹¹

הרמב"ם סובר שהמודד האמיתי של חומרת מצוה הוא השכר והעונש. כך היא לשונו: "ואע"פ שלא נתבאר ערך עדיפות מצוה (עשה) לגבי אחרת, הרי יש דרך הערכה, והוא, שכל מצוות עשה שאתה מוצא שחייב את העובר עליה חיוב חמור,

7 ספרי, שם.

8 פירוש המשניות לרמב"ם על אבות פ"ב, א.

9 כך העיר גם הר"י קאפח במהדורתו.

10 הל' שביתת יו"ט פ"ג, ה"ו.

11 הל' תשובה פ"ג, ה"ד, ע"פ המשנה באבות פ"ג, יא.

תדע שבקיומה יש שכר גדול.¹² על המצוות הקלות שבמשנה נאמר "שאינן אתה יודע מתן שכרן של מצוות", אבל אין פירושו שאין שכרן מרובה. אמנם בתורה "לא נתבאר" שכרן, אבל חז"ל גילו לאוזננו את שכרן הגדול על פי המסורת, כמש"כ לעיל, ודוקא באותן מצוות שהן "קלות": שמחת הרגל ולמידת לשון הקודש. בכך גילו לנו חז"ל מהו ערכן האמיתי של מצוות אלו.

ב. הדיבור לעומת הלימוד

גרסאות מסויימות בדברי חז"ל יכולות להטעותנו לחשוב, שמא די בלימוד השפה או בידיעתה בלבד, ודי, למשל, בשיעור אחד ביום, אך אין צורך דוקא לדבר במ. כך, למשל, לשון התוספתא:

קטן שאין צריך לאמו - חייב בסוכה... יודע לנענע - חייב בלולב;
יודע להתעטף - חייב בציצית; יודע לדבר - אביו מלמדו שמע, ותורה,
ולשון הקודש, ואם לאו - ראוי לו שלא בא לעולם וכו'.¹³

כך גם לשון הירושלמי,¹⁴ וכן משמע מהרמב"ם בפירוש המשניות הנ"ל, שקורא למצוה: "למידת לשון קדש", ולא: "דיבור לשון הקודש". כך דייק הרבי מסאטמר,¹⁵ שאפילו בתקופת התנ"ך (!) דברו בארמית ולא השתמשו בעברית כשפה מדוברת בחיי יום יום, אלא רק כשפת לימוד. אדרבה, אם צריכים לצוות ללמוד שפה, משתמע שלא הייתה ניכרת מהשיחה הביתית!

ברם, היעב"ץ דוחה אפשרות זו בשתי ידיו,¹⁶ וכן ברור לפי חז"ל ששפת אבותינו הייתה עברית ולא ארמית.¹⁷ גם רש"י בוודאי לא הבין כך. בפרושו על אתר (דב' יא, יט), מביא רש"י את הספרי:

"לדבר במ" - משעה שהבן יודע לדבר, למדהו "תורה צוה לנו משה",
שיהא זה למוד דבורו. מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו
מסיח עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה. ואם לא עשה כן, הרי הוא
כאילו קוברהו, שנא' וכו'.

שינה רש"י מלשון הספרי, ובמקום "אביו מדבר עמו לשון הקודש", כתב: "אביו מסיח עמו בלשון הקודש", לרבות שיחת חולין, שיחה יום-יומית בין אב ובנו, שאף היא צריכה להיות בלשון הקודש.

בעל תורה תמימה מבאר, "וטעם הדיוק מלשון 'לדבר במ' נראה, משום דלפי הפשט היה צ"ל 'והגית במ', ולכן דריש, דגם הדבור עצמו מצוה, והיינו הדבור בלשון

12 פירוש המשניות לרמב"ם על אבות פ"ב, א.

13 תוספתא חגיגה פ"א, ג.

14 ירושלמי סוכה פ"ג ה"ב.

15 ויואל משה, מאמר לשון הקודש סי' טז.

16 מגדל עוז, בית מדות, עליית הלשון, פ"ב.

17 עיין בהמשך בהערה 29 וליידה.

הקודש". ודוק: דיבור, אך לא די בידיעה ובלימוד גרידא. כן מוכח גם מהירושלמי שהזכרנו בראש דברנו, שמדבר על הזוכים לחיי העולם הבא, בהקשר של אלו המכניסים קדושה בחיי החול שלהם בעולם הזה: באכילת החולין בטהרה, דירה קבועה בארץ ישראל, ודיבור (ולא ידיעת) לשון הקודש.¹⁸ ברור שאין בכוונת חז"ל לשימוש המודרני "אני מדבר צרפתית" שמקורו בתרגום בביטוי מלע"ז ור"ל: "אני יודע/מבין צרפתית", אלא כוונתם לדיבור בפועל. נציין גם שהוכחת האדמו"ר מסאטמר¹⁹ איננה ראייה כפי שמסביר שם בעל הבן איש חי בספרו בן יהודע, שאדם הראשון דיבר גם ארמית. כן מוכח ממדרשי חז"ל על דור הפלגה²⁰ וכן מוכח ממה שרק לבן קרא למצבה "יגר שהדותא" אך יעקב קרא לו "גלעד" (בר' לא, מז). כן מוכח בבירור מממצאים ארכיאולוגיים שאבותינו דברו בעברית. כן מצאנו²¹ שבני אדם (דוק: כולם, ולא ישראל, דווקא) נבראו דומים למלאכים בג' דברים, "יש להם דעת... הולכים בקומה זקופה... ומספרים בלשון הקודש". לגבי הפועל "לספר" אי אפשר לטעות ולומר שהכוונה ידיעה או הבנה, אלא דיבור סתם, גם בענייני חול. כן משמע גם מההקשר שם, שלא מדובר על לימוד תורה או תפילה או דיבור דתי דווקא, ואפילו לא על ישראל דווקא, אלא שמסגרת חייהם של בני אדם דומה בנושאי דעת, צורת הליכה, וצורת דיבור, לזו של מלאכי השרת. על הערך שבעצם הדבור בלשון הקודש, אפילו בשיחת חולין, אנו למדים מדברי התוס' המובאים להלכה ברמ"א:

ונראה לדקדק, הא דאסור לקרות בשיחת חולין וספורי מלחמות (=בשבת) היינו דוקא אם כתובים בלשון לע"ז, אבל בלשון הקודש שרי (=מותר), וכן נראה לי מלשון שכתבו התוספות... וכן נהגו להקל בזה.²²

מסביר בעל המגן אברהם: "הלשון בעצמו יש בו קדושה, ולומד ממנו דברי תורה".²³ ואע"פ שהב"ח והגר"א ואחרים²⁴ חולקים על הרמ"א והמג"א, אין רצונם לומר שאין קדושה עצמית ללשון, אלא שאין בכך מספיק להתיר קריאת דברי חולין בשבת. כן מוכח מדברי בעל הפרי מגדים: "ומיהו בחול, כשכתובים בלשון הקודש, דעת הב"ח (=שאוסר בשבת, מתיר בחול) דלא הוה מושב לצים".²⁵ משמע, שבלועזית אין להתיר, לדעתם, לקרוא ספורי מלחמות וכדו' אפילו בימות החול. ההיתר בימות

18 ירושלמי שבת פ"א ה"ג.

19 סנהדרין לח"ב.

20 מדרש אגדה (בובר), תרג' יונתן' ורש"י על בר' יא, א.

21 חגיגה טז, א, ובאבות דר"נ פל"ז.

22 לשון הרמ"א, או"ח שז, טז, ע"פ התוס', שבת קטז, ב, ד"ה וכ"ש.

23 מגן אברהם או"ח שם, ס"ק כד.

24 עי' אליה רבה שם, ס"ק מג, ובמשנ"ב ס"ק סג-סד.

25 משב"ז ס"ק יג.

החול הוא רק בזכות הקדושה העצמית של לשון הקודש.
למרות שהגר"א כתב שיש מצוה לדבר בלשון הקודש,²⁶ ובעצמו הקפיד לדבר רק בעברית,²⁷ אעפ"כ אין בכך די, לדעתו, כדי להצדיק קריאת ספורי מלחמות בשבת. דבר זה פשוט בסברה, שהרי אם המצב הטבעי של עם ישראל הוא לדבר בלשון הקודש בחיי יום יום, צריך לומר שהגזרה "שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול",²⁸ בוודאי היתה על תוכן הדיבור, ואפילו אם הוא בלשון הקודש.²⁹ יתכן עוד שהמחמירים להתיר לדבר שיחת חולין בשבת רק בלשון הקודש, התכוונו דוקא לתקופת הגלות, בה היה צורך מיוחד להבליט את קדושתה של לשון הקודש, וצד הקדושה של הלשון היתה בולטת יותר, כיון שלא השתמשו בה בחיי יום-יום.
הלכה אחרת המדגימה היטב את הקדושה העצמית של העברית, היא מה שמצאנו שפסקו הבית יוסף והרמ"א שניתן בדיעבד להישבע אפילו על ספר חול או עיתון, אם הוא כתוב בלשון הקודש!³⁰

על פי כל זה, י"ל שלשון התוספתא ושאר המקורות שכתוב בהם "למידת לשון הקודש", שמשמעותה בעיקר ידיעה ולא דוקא דיבור, היא כנראה אגב הרישא, שבו נאמר "יודע לדבר, אביו מלמדו שמע ותורה ולשון הקודש". בנוגע לקריאת שמע ולימוד תורה לא שייך אלא "מלמדו", והתוספתא בחדא מחתא כללה את הכל במצוות חינוך. ועוד, מקור מצוה זו הוא בפסוק "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם" – המצוה הכללית היא "ללמד", ונקטו בפועל זה, לעומת הפועל "לדבר", כיון שהמצוה היא על האב (שהוא בר חיובא) ללמד, ולא על הבן (שאינו בר חיובא) "לדבר".
מכל מקום, אופן קיום המצוה, גם על ידי האב הוא ש"אביו מדבר עמו לשון הקודש", וכהסברו של רש"י: "מסיח עמו בלשון הקודש". כבר ראינו לעיל שההפלגה בשבח לשון הקודש המזכה לחיי העולם הבא ומקרבת את הגאולה, נאמרה בחז"ל על "המדבר בלשון הקודש" ועל מה שלא שינו שפת דיבורם גם בענייני חול (הרי

26 בביאור הגר"א יו"ד רמה, י, הוא טורח להביא את דברי הספרי על מצוות "לדבר בם".

27 מובא למשל בשו"ת דברי יציב יו"ד סי' נב-נג.

28 שבת קיג,א.

29 אפילו בפסקי התוס' משמיטים את דיוקו של הרמ"א בדברי התוספות, ולדעתם: "אותן ספרי מלחמות, אסור לעיין בהן אפילו בחול". לפי הבנה זו, לשון התוס', "אותן מלחמות הכתובין לע"ז", לא באה אלא להביא דוגמא, שיש לה אחיזה בהווה (עי' בט"ז וביעב"ץ בספרו מור וקציעה, שם). אודות האיסור לקרוא דברי חול, כתב היעב"ץ שהאיסור הוא דוקא בקריאת קבע, אך לא בקריאה אקראית. עי' רמב"ם הל' דעות ב, ד ובפרושו על המשנה אבות ב,א על חמשת חלקי הדיבור ועל ההבדל בין הדיבור הרצוי לבין דיבור הרשות, שרצוי לקרוא ספרי חול שיש בהם תוכן, ואינו רשות בלבד. ועי' במאמרנו "עיתונים וחדשות – מצוה או איסור", **טללי אורות** (תשנ"ה), עמ' 164-188.

30 יו"ד רלז, ו.

לא עסקו אבותנו במצרים בדברי קדושה, וגם מוזכר שסירבו לדבר מצרית³¹). אמנם בספרי, שהובא לעיל, לאחר הלימוד מהפסוק "ודברת בם", גם כשמתייחסים לשכר והעונש, הלשון היא: "אם למדתם אותם את בניכם ירבו ימיכם וכו'". אולם כאמור, זהו משום שכך היא לשון המצווה שבמקרא, אך דרך קיום המצווה הוא ש"מדבר/ מסיח עמו בלשון הקודש".

הרי לנו בברור שקיום המצווה אינו בלימוד דקדוק פעם ביום, או בידיעת השפה מ"הרחוב", אלא בדבור יום-יומי ובכל מלה ומלה המוצאת מהפה, והיא בשפה העברית, כשם שעשו אבותנו.

ג. דאורייתא או דרבנן, חובה או מצוה

אף שמצות "לדבר בם" – דיבור בלשון הקודש, הושמטה מהתלמוד הבבלי³² (לפי תורה תמימה, זוהי אך טעות בגירסה) וממשנה-תורה להרמב"ם (על אף מה שראינו שהפליג בחשיבות המצווה בפירוש המשניות), מכל מקום, מצוה זו אינה יכולה להיות פחותה מהמצוות האחרות שנרשמו עימה בתוספתא ובירושלמי, דהיינו חינוך הבן לסוכה, לולב, ציצית, קריאת שמע, תלמוד תורה ותפילין. אכן בחלק ממצוות אלו יתכן שתוקף מצוות החינוך הוא רק מדרבנן.³³

כבר ראינו את דברי הרמב"ם, הסובר שלימוד לשון הקודש הוא מצוה מדאורייתא. כן כתב הרב סעדיה גאון בפרושו על נחמיה שכל שאינו לומד לשון הקודש ואינו מדבר בו עובר בעשה של "ולמדתם אותם", וכן מובא להלכה ע"י הג"ר מנשה קליין, אחד מגדולי דורנו.³⁴ גם המרדכי משלים את שלכאורה הושמט מהבבלי ע"פ הספרי הנ"ל.³⁵ על פי כללי הפוסקים אין דרך הפוסקים להביא שמועות שאינם פסק להלכה.³⁶

גם הגר"א השלים את שהושמט בשלחן ערוך שכתב רק: "מאימתי מתחיל ללמד בנו? משיתחיל לדבר, מתחיל ללמדו תורה צוה לנו וגו' פסוק ראשון מפרשת שמע,

31 אליהו רבה פ' כא ד"ה כשהיו ישראל במצרים, "שלא יניחו לשון בית יעקב אביהם וילמדו לשון מצרים". אמנם, לפי מדרש זו, לא עבדו ישראל עבודה זרה במצרים, אך מה שחשוב לענייננו היא המסורת לגבי שפת דיבורם, ובזאת אין סתירה בין המדרשים.

32 סוכה מב, א.

33 עי' רש"י שם ד"ה חייב; מאירי שם; ור"ן שם ד"ה כל קטן.

34 שו"ת משנה הלכות ח"ט סי' רד.

35 מרדכי סוכה סי' תשסג.

36 עי' יד מלאכי, כללי שאר הפוסקים סי' טו, בשם ב"י יו"ד סי' קעה ד"ה ודבר זה איסור.

ואח"כ מלמדו מעט מעט עד שיהא בן ששה וכו'.³⁷ על כך מוסיף הגר"א:

ובספרי: "לדבר במ" – מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר עמו לשון הקודש ומלמדו תורה כו', שנאמר "ולמדתם אותם את בניכם כו".³⁸

מו"ר ה"ר משה פיינשטיין זצ"ל דן אף הוא במצוות דבור לשון הקודש. דיונו בשאלה אם מותר להקרא בשם לועזי, ובתוך דבריו הוא אומר:

ומצד עצם הדבר שמשנים את שמותיהם לשמות נכרים, ודאי הוא דבר מגונה מאוד, מאחר שחז"ל שיבחו זה וחשבו זה מהדברים שבשבילם נגאלו ממצרים, אבל איסור ממש לא מצינו בזה... שאף שהוא מצוה לדבר בלשון הקודש, כדאיתא בספרי ס"פ עקב, והובא ברש"י בפי' החומש שם על הפסוק "לדבר במ", מ"מ אינו איסור, דהא כל ישראל מדברים בלשון חול של האומות מזמן שגלינו בחטאינו בין האומות. ואף גדולי תורה וחסידים עולם לא דברו בלשון הקודש... וכן אפשר הוא גם ב"לא שינו את שמותן". ולכן, כיון שאינו איסור, רק מעלה גדולה, לא הועילה הצויחה.³⁹

גנאי ומצוה – כן; אך איסור – לא.

יש להביא לענייננו גם את תשובת המהרש"ם בנוגע למפה שנתפרה עבור עמוד הש"ץ בביהכ"נ, שהתורמת תפרה עליה את שמה בשפה ובאותיות לועזיות, וז"ל:

באם שינתה את שמה והציגה אותו בכינוי כפי שקוראים העכו"ם כנהוג בזה"ז, הרי יש בזה פוקה ומכשול להיות בכלל מעכבי הגאולה. שהרי חז"ל מנו זאת בין זכויות ישראל במצרים... ואין לומר דהגם שדבר זה נחשב לזכות בשעת יציאת מצרים, אבל אין במניעתו עוון וחטא אם אין עושין כן. זה אינו, שהרי אמרו בירושלמי פ"ק דיומא ה"א: "כל דור שלא נבנה ביהמ"ק בימיו, מעלין עליו כאילו הוא החרבו", והוי כמעכב את הגאולה... וא"כ, מניעת הטוב הוא כפועל רע... וכיון שמניעת שינוי השם נחשב לזכות, ממילא נשמע מזה כי שינוי השם נחשב לחטא וכמעכב הגאולה בידים דמי.⁴⁰

הסברה נותנת להשוות את השימוש בשם לועזי לשימוש בשפה זו (כדברי הגר"מ פיינשטיין), שהרי שניהם הם בכלל מעכבי הגאולה. יתרה מזאת, אם יש חיוב לדעת המהרש"ם להשתמש בשם עברי, כל שכן שיש חיוב לדבר עברית, שהרי לכך יש

37 ביו"ד רמה, ה רק.

38 ביאור הגר"א שם, בס"ק י.

39 שו"ת אגרות-משה אה"ע ח"ג סוף סי' לה.

40 שו"ת מהרש"ם ח"ו סי' כד; דעת-תורה או"ח סי' סא.

דרשה בספרי, שהיא מצוה מפורשת,⁴¹ משא"כ שם יהודי, שלא ראינו בזה מצוה מפורשת, אלא גנאי בלבד.⁴²

על מעלת הדיבור בלשון-הקודש, ושעצם הדיבור בה היא חובה, כבר שמענו מבן דורו של המהרש"ם, ה"ר ברוך הלוי עפשטיין בחיבורו תורה תמימה⁴³ ובקונטרסו "שפה לנאמנים" המוקדש לנושא.⁴⁴ יודעים לספר, שהגר"א הקפיד לדבר רק בעברית,⁴⁵ ושהמקובל הקדוש רבי משה קורדובירו חייב את כל חבורת המקובלים "לדבר בלשון הקודש עם החברים בכל זמן".⁴⁶ גם הגר"ע יוסף⁴⁷ כתב על המצוה ללמד ולדבר לשון הקודש, שהיא לשון התורה והנבואה וכו', וע"ע בספר פלא יועץ⁴⁸; הגר"מ קליין⁴⁹; הגראי"ה קוק⁵⁰; והרב שלמה אבינר הרחיבו במצוה זו.⁵¹

גם אם דברי הרמב"ם ורס"ג שזאת מצוה מדאורייתא הם דעת המיעוט, הרי מדובר במצוה מדרבנן, ומצוה דרבנן לאו מילתא זוטרותא היא. כל שכן לאור מאמרי חז"ל בגודל חשיבותה של מצוה זו.

ד. האיסור לדבר לע"ז

בתלמוד ירושלמי מוזכר בין י"ח הדברים שגזרו "בו ביום", שרבו בית שמאי על

41 למרות שלמעשה, דיבר המהרש"ם ביידיש ולא בעברית, נראה ברור מסברתו לגבי שמות עבריים שיש להחיל את סברתו גם על דיבור עברית, אלא שמחמת תפישתו האנטי- ציונית, יתכן והתנגד לדיבור העברית. כך משתמע גם אצל האדמו"ר מצאנז בשו"ת דברי יציב יו"ד נב. כך עושים לעתים קרובות בלימוד שמסתמכים על סברותיו של פוסק למרות שמסקנותיו למעשה הושפעו על ידי שיקולים אחרים, ואכמ"ל. ראוי לציין ששונה בכך הרב מנשה קליין, שלמרות תפישתו האנטי-ציונית, הוא מורה בפועל שטוב לדבר עברית, ולפחות יידיש, ולא אנגלית, כך שמעתי מתלמידו.

42 הגם שמהר"ם שיק בשו"ת יו"ד סי' קסט, סובר שיש איסור מדאורייתא להשתמש בכינוי לועזי (נציין שכשהוכרח ע"י השלטונות לבחור לעצמו שם לועזי, בחר להשתמש בראשי תיבות ש'מות י'שראל ק'ודש), הרי שלא הביא לכך הוכחה או מקור מפורש, וודאי שאין מקור כ"כ מפורש כמו הספרי בנושא הדיבור בלשון הקודש.

43 דב' יא אות נב.

44 ע' 11.

45 שו"ת דברי יציב יו"ד סי' נב ונג.

46 הרב יצחק גולדברג, בספרו "העברית – לשון הקודש" הוצ' מופת, תש"ל, עמ' 100.

47 ילקוט-יוסף הל' ת"ת ס"ק עח.

48 ערך לע"ז.

49 שו"ת משנה הלכות ח"ט סי' רד.

50 אדר היקר ע' נט, וע"ע באורות ישראל פ"ז, ט-יג; פ"ט, ג; פ"ז, ו; פ"ח, ט; ערפלי טוהר ע' עו.

51 שו"ת שאלת שלמה ח"א סי' שנח (=שו"ת עם-כלביא ח"א סי' שנז) וח"ה סי' צה.

בית הלל, "בו ביום גזרו על פיתן, ועל גבינתן, ועל יינן, ועל חומצן... ועל לשונן..."⁵². פירש קרבן-העדה: "שלא ירגיל אדם עצמו ובניו לדבר בלשון עכו"ם"⁵³. ייתכן שהזכרת השפה שבשיחה המשפחתית ("עצמו ובניו") קשורה ללימוד מהפסוק "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם" – בלשון הקודש. בגזירות האחרות, כגון גזירת פת עכו"ם, לא מצאנו שהגזירה הינה דוקא בין אדם ובניו.

ואכן, גזירה זו נרמזה באותו פסוק. הלא קודם למצוה "ולמדתם אותם" נאמר "ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה", כלומר: הפסוק מדבר על תקופת הגלות. ר"ל: גם ביציאתנו לגלות יש להקפיד (אולי אפילו יותר) על הדיבור בלשון הקודש, כדי לשמור על זהותנו הלאומית ולמנוע התבוללות. אכן, טעמי כל הגזירות שנגזרו "בו ביום" הן כדי לשמור מרחק בינינו לבין הגוים – בעיה המצויה יותר בגלות.

איברא, דוקא בגלות ישראל הראשונה, אנו מוצאים יתר הקפדה על שמירת הלשון העברית. כבר ראינו שבגלות מצרים, זכו להיגאל בזכות שלא שינו את שמם ואת לשונם. דבר זה עמד להם על אף שבאותה גלות ירדו ישראל עד למ"ט שערי טומאה –עד כדי עבודה זרה.⁵⁴ רק משום ששמרו על מרחק מהגויים, והקפידו על זהותם הלאומית, נגאלו.

גם בגלות השניה לבבל ראינו ששמירת הלשון היוותה קנה מידה להתבוללות, וערובה לשמירת מרחק. כך נאמר: "גם בימים ההם ראיתי את היהודים, הושיבו נשים אשדודיות, עמוניות, מואביות ובניהם, חצי מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית, וכלשון עם ועם" (נחמ' יג, כג-כד).

אם בשתי גלויות אלו שימשה הלשון בתפקיד השמירה על זהותנו הלאומית וכתריס מפני התבוללות, אך הגיוני הדבר שלקראת הגלות השלישית תהיה גזירת "על לשונם" בין הגזירות החשובות ביותר לצורך שמירת מרחק מהגויים, אולי אף ביתר תוקף מאשר הגזירות על יינם, פיתם, גבינתם וכו'.

אם כן, קשה להבין מדוע גזירה זו אינה מופיעה ברשימת י"ח הגזירות שבתלמוד הבבלי. אם חולק הבבלי על הירושלמי, אזי, הרי להלכה קיימא לן כהבבלי. אלא נראה שאין בזה מחלוקת. עיי"ש במפרשי המשנה והגמרא שניסו בדרכים שונות למנות את שמונה-עשר הגזירות. יתכן איפוא שגזירת "על לשונם" מוסכמת אף על אמוראי בבל אלא שלפי הבבלי, הגזירות הרבות להתרחק מהגויים חופפות הן, ויתכן שחלק

52 ירושלמי (שבת פ"א ה"ד)

53 לעומת הפני-משה, שפירש "על לשונן – על עדותם", ואולי רצה בכך להשוות את מנין י"ח הגזירות שבירושלמי לזה שבבבלי – כדרכו לאורך כל פירושו – וראה על כך עוד לקמן.

54 ילק"ש ח"א רמז רלד.

מהגזירות כלולות בגזירות אחרות.

מעניינת העובדה שפסק החתם סופר ופוסקים נוספים, דווקא כתלמוד הירושלמי בנדון, דבר המעיד שלא הבינו שחולק הבבלי בנדון. כחלק מדיון בכתיבת שם העיר "פעסט דמתקריא פעשט" בגט, שמא צריכים לצרף גם השם הלטיני "פעסטה", פוסק החתם סופר, שאין צורך בתוספת:

מה לכם לחתום עצמכם אפילו בשטרי הדיטות או בהכשרים בשם לטין, אשר לא שער אבותנו ורבנים קדמונים... ולדעתי, גם הקדמונים היו בקיאים ללועזי בלע"ז, אך בכוונה שבשו הלשונות (כמו שקראו "פעשט" במקום הלועזית "פעסטה", א.ש.) מפני גזירת י"ח דבר שבירושלמי... "ועל לשונם", יע"ש. ואין להאריך בזה בעוונותינו הרבים.⁵⁵

קיצר החת"ס במקום שרצה להאריך, כנראה משום פחד הצנזורה.

עוד למדנו מדבריו, שיתכן שאבותינו הידרו לדבר יידיש ולדינו, שהן שפות כלולות, כדי לשבש בכוונה את שפת שכניהם, משום האיסור ההלכתי לא לדבר בלשונם.

רבים לא שמים לב, שדקדקו רבותנו לקרוא כל שפה זרה בשם "לע"ז" – בראשי תיבות, שהן: "לשון עם זר" – למרות שקיימת מלה "לעז", שמשמעותה זר ונוכרי – "בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לועז" (תה"ל קיד, א). זאת, כנראה, כדי להדגיש, שכל שפה שאינה שפתנו, לשון הקודש, איננה שלנו. אפילו יידיש נקראה בספרות רבותנו "לשון עם זר". וכן מובא ברמ"א⁵⁶ והוכרע ע"י הר"מ פיינשטיין להלכה ולמעשה שמקפידים בגט להגדיר שמות ביידיש כגון לייב, שיינדל, ריזל, וכדו', כשם כינוי לועזי ("המכונה") ולא כשם עברי אמיתי.⁵⁷ הדגש זה הוא משום שהשמירה על לשוננו נועדה למנוע התבוללות עם "עם זר".

נציין שלפי הסמ"ג, אין צורך לגזור לא לדבר לע"ז, משום שלדבריו, זה חלק מהאיסור מדאורייתא של חוקות הגוים, "שיהא ישראל מובדלין מן העכו"ם במלבוש במנהג בדבור וכו'".⁵⁸ אמנם, רבים חלקו על הסמ"ג בהגדרה זו, אך לדבריו, מיושב השמטת גזירה זו בבבלי, ואכמ"ל בזה.

הרי לנו, שלא רק שיש מצוה בדיבור בלשון הקודש, אלא לדעות מסוימות, קיים איסור בדיבור בלע"ז, מחמת גזירת חז"ל. כן פסק גם הב"ח⁵⁹ והגר"מ קליין, שחיבר

55 שו"ת חתם סופר אה"ע סי' יא.

56 רמ"א אה"ע קכט, טז.

57 שו"ת אגרות משה אה"ע ח"ג ריש סי' לה. וע"ע בכתבי הגרי"א הנקין במילואים שבסוף ח"א, ע' רכט בס"ק א ו-ד.

58 סמ"ג ל"ת נ.

59 בית חדש יו"ד סי' קעח ע"פ שיטת הסמ"ג, ל"ת נ.

על כך קונטרס "בלשון משנה", לבאר חומר האיסור לדבר בלשונות העמים, ומביא בתשובתו שכן אסרו ר"ע איגר, הנצי"ב, בעל האור שמח, והחפץ חיים ללמוד שפות זרות.⁶⁰ כך פסק גם הרי"י הלבירשטם, האדמו"ר מצאנז.⁶¹

בפן החיובי, חיבה לשפתנו מראה אהבת ישראל, וז"ל הגר"ע איגר: "כי כל אומה ואומה מדברת בלשון עמה ואוהבת לשונה ואנחנו נעזוב לשוננו, לשון הקודש!?"⁶² דברים דומים כתב גם הגרי"א הנקין.⁶³

הדברים ברורים: כיון שהמצוה היא לדבר בלשון הקודש, הרי שכל דיבור בלשון אחרת יש בה משום

ביטול המצוה, עד שאמרו חז"ל בספרי על דיבור כזה: "אם אין מדבר עמו לשון הקודש... ראוי לו כאילו קוברו... אם למדתם אותם את בניכם ירבו ימיכם וימי בניכם; ואם לאו, יקצרו ימיכם". בפירוש "תולדות אדם", לבעל מרכבת המשנה למד מכאן: "ויורה, משהתחיל לדבר, לא יהיה אלא במ."

כאמור לעיל, המדבר בלע"ז לא רק שעובר על איסור ועל גזירה, אלא שהוא ח"ו אחד ממעכבי הגאולה.

ה. מדוע לא דברו עברית בגולה?

1. הרבי מסאטמר: לשון הקודש נועדה לעניינים נעלים בלבד

נשאלת איפוא השאלה: מדוע לא דברו אבותינו, ובתוכם רבנים ויראי שמים, עברית במשך הגלות? ומדוע היה צורך, לפי החתם סופר, לשבש גרמנית וספרדית וליצור יידיש ולדינו, כשאפשר היה לדבר בעברית ולקיים בכך לא רק את הגזירה שלא לדבר לע"ז, אלא לקיים גם מצוות עשה, לפחות מדבריהם?

האדמו"ר מסאטמר, הצדיק ה"ר יואל משה טייטלבוים זצ"ל, עונה על כך בספרו

60 שו"ת משנה הלכות בחי"ג סי' קמז, ועי' גם בח"ט סי' רד ובח"ג סי' קמז.

61 שו"ת דברי יציב יר"ד נב.

62 מובא ע"י ח' חמיאל, "מקור, תרגום וחידוש בתפילה", בספר עיטורים – עיונים לכבודו של משה קרונה, ע' 216.

63 תשובות איברא סי' נו.

"ויואל משה".

לדבריו, קיימות שלוש שיטות בסוגיה:

הספרי⁶⁴ – סובר שזוהי מצוה מדאורייתא.

התוספתא והירושלמי⁶⁵ – סוברים שזוהי מצוה מדרבנן.

הבבלי⁶⁶ – סובר שאינו מצוה כלל.

פוסקי ההלכה – הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, ובעקבותיהם השולחן-ערוך – אינם מביאים בחיבוריהם (לדעתו) את המצוה לדבר בלשון הקודש. מכאן, שיש מחלוקת בין הברייתות, והפוסקים מכריעים כתלמוד הבבלי.⁶⁷

הוא מוסיף ומבאר, מדוע, לדעתו, חולק הבבלי על שאר המקורות. הוא מונה לכך שש סיבות:

א. חששו שע"י לימוד השפה יבואו לידי דעות נפסדות של ה"משכילים" וכדוגמתם, שכופרים בתורה שבעל פה. כיון שהמכיר בלשון הקודש עלול ללמוד רק את פשט המקרא.⁶⁸

ב. התעורר צורך להתרחק מגורמים שליליים באומה, שהיו משתמשים בלשון הקודש. כדוגמא לגורמים שליליים כאלו, מונה הרבי מסאטמר את התנועה הציונית בימינו.⁶⁹

ג. חששו מללמוד ומלדבר לשון הקודש שמא ידברו בה דברים מגונים. יותר חמור לאמרם בלשון הקודש מאשר בשפה זרה, כמש"כ הרמב"ם.⁷⁰

ד. הדיבור בלשון הקודש מטרתו הוא לעזור בהבנת התנ"ך. אולם לאחר שהתחילו לנהוג ללמוד רק גמרא בלי ללמוד קודם תנ"ך (!), שוב אין צורך וחייב ללמוד עברית.⁷¹

ה. מאז עורבבו בשפה העברית מלים זרות, היא פסקה להיות לשון הקודש,

64 ספרי דברים יא.

65 תוספתא חגיגה פ"א ה"ג; ירושלמי סוכה פ"ג ה"ב.

66 סוכה מב, א.

67 קונטרס לשון הקודש, פ"ג.

68 שם, פי"ט ו-כב.

69 שם, פכ"ב.

70 שם, פי"ח, ע"פ פירוש המשניות אבות א, טז.

71 שם, פכ"א.

ואדרבה, מעתה היא "גרוע באלפים דרגות מלשונות העמים".⁷²

1. חכמים נמנעו מלדבר לשון הקודש, כיון שאילו היו מדברים בשפה זו כשפת יום-יום, היו גם הנשים יודעות לדבר בלשון הקודש, והיו עלולות ללמוד דברים, שחז"ל אסרו עליהן ללמוד.⁷³

ביסוד הדברים מונחים עקרונות שנטוש עליהם ויכוח, כגון: החיוניות שבלימוד התנ"ך,⁷⁴ לימוד פשטי המקראות ("אין מקרא יוצא מידי פשוטו"⁷⁵), ערכה וחשיבותה של התנועה הציונית, ולימוד התורה ע"י נשים.

בכל הנושאים הללו יש לנו אילנות מספיק גבוהים להיתלות בהם, והחולק עליהם, עליו הראיה.

באשר למלים הזרות שהסתננו לשפה העברית, כבר כתב בעל תורה תמימה⁷⁶ שמותר להכניס מלים לועזיות בודדות לתוך שפה מדוברת, ואין העברית יוצאת מן הכלל בכך, כי ההתפתחות וה"העשרה" היא טבעית בכל שפה משומשת. כך עולה גם מהשוואת העברית של חז"ל לעברית התנ"כית, וכאומרם: "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן".⁷⁷ אדרבה, חסידי השפה העברית, ובתוכם אליעזר בן-יהודה וחבריו, אף התעקשו, עוד הרבה יותר מחז"ל, לא להכניס אף מילה מלע"ז ללשוננו, חוץ מאשר בדחק גדול. כשהיו צריכים לבחור, העדיפו, בדרך כלל, עברית תנ"כית מעל עברית של חז"ל, כך שהעברית שלנו היא בצורה אירונית, יותר טהורה, קדושה, ומקורית מאשר זו של חז"ל. בכך "החזירו את השעון אחורה" בצורה מלאכותית להחיות את לשון הקודש, כאילו לא הייתה מדוברת כלל במשך הדורות.⁷⁸

אולם עדיין יש צורך לדון בטעמו השלישי – החשש לשימוש בלשון הקודש לדיבורים שאינם הגונים. בטעם זה סמך הרבי מסאטמר עצמו על דברי הרמב"ם

72 שם, פכ"ב ופכ"ה-כ"ו.

73 שם, פל"ג.

74 עי' גם בשו"ת תשובות והנהגות לר"מ שטרנבוך, סגן אב"ד בעדה החרדית, ח"ב סי' תנז, שאף הוא מסביר מדוע באופן עקרוני לא לומדים תנ"ך במערכת הישיבתית שלהם.

75 שבת סג, א.

76 קונטרס "שפה לנאמנים" ע' 36.

77 חולין קלז, ב. אמנם, כתב היעב"ץ במגדל עוז, בית מדות, עליית הלשון פ"ב, שאין להכניס מילים מלע"ז ללשון הקודש, אך ההוכחות שהבאנו מראות להפך. קשה לומר שהיעב"ץ חולק על חז"ל שעשו כן, וע"כ י"ל שהוא סובר כמו בעל התורה תמימה שיש למעט בכך ככל שאפשר ואולי לא יותר ממלה בודדת.

78 הכללה שאינה מדויקת, עי' במאמרו של Cecil Roth:

"Was Hebrew Ever a Dead Language?"

Personalities and Events in Jewish History, Philadelphia, 5714, pp. 136-142.

בפירוש המשניות:

אם היו שני פיוטים, שיש להם ענין אחד לעורר את התאוננות ולהללה, אחד הפיוטים עברי, והשני ערבי או פרסי – הרי שמיעת העברי והדבור בו יותר מרוחק לדעת התורה מחמת קדושת השפה, לפי שאין ראוי להשתמש בה אלא בענינים נעלים.⁷⁹

ראשית, יושם אל לב, שאין הרמב"ם אומר שהדבר אסור, אלא "שאין ראוי". מה זה לעומת דברי הרמב"ם עצמו בפירושו למשנה הבאה⁸⁰ אודות המצוה שיש בדיבור בלשון הקודש.

שנית, דברי הרמב"ם בפירושו עומדים לכאורה בסתירה למש"כ הוא עצמו במשנה תורה,⁸¹ ע"פ מעשה רב של רבי יהודה הנשיא ש"דברים של חול מותר לאמרן בלשון קדש בבית הכסא".⁸² בבית הכסא אין עוסקים "בענינים נעלים", ואעפ"כ מותר לדבר שם בלשון הקודש. על כרחך, שהרמב"ם מתיר לדבר דברי חול ולשוחח שיחת חולין בלשון הקודש, ורק משום הקדושה העצמית של השפה, יש ליזהר משנה זהירות מלדבר בה דברים מגונים. שיחת חולין אינה בהכרח "דברים מגונים".

לדעת הרמב"ם, אין בכוחה של קדושת השפה להתיר לעסוק בה בדברים אסורים. אולי אין הוא מסכים בכל מה שהבאנו לעיל בשם שורה של פוסקים שמותר לקרוא ספרי מלחמות בלשון הקודש ("א בשבת, וי"א בחול). אך גם לדעתו, יש בשפה העברית קדושה עצמית, שמחמתה מצוה לדבר בה אפילו שיחת חולין, ובתנאי שאין בה דברים מגונים. כן מוכח מדבריו במשנה תורה⁸³ שמותר להפריש מאיסור בבית הכסא "אפילו בלשון הקודש". ה"הו"אמינא" שיהיה אסור יותר בלשון הקודש הוא משום הקדושה העצמית. כן מוכח גם ממה שכתב שיותר גרוע לומר דברים מגונים בלשון הקודש.

הרמב"ם דן שם על המשנה "כל ימי גדלתי בין חכמים, ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתקה". הוא מחלק את תוכן הדיבור של אנשים לחמש קבוצות: דיבור של מצוה (כגון תלמוד תורה); של איסור (כגון רכילות); דיבור המרוחק ("שאין בו תועלת... כגון רוב סיפורי ההמונים מה אירע ומה היה, והיאך התנהגות מלך פלוני..."); דיבור הרצוי ("דיבור בשבח המעלות ההגיוניות והמידותיות ובגנות המגרעות"); ודיבור של רשות ("במה שנוגע לאדם במסחרו ופרנסתו ומאכלו"). הוא מוסיף ואומר, שאין

79 רמב"ם פהמ"ש אבות ספ"א.

80 אבות פ"ב, מ"א, שהבאנו לעיל.

81 הל' קריאת שמע פ"ג, ה"ה.

82 שבת מ, א.

83 הל' קריאת שמע פ"ג, ה"ה.

באפשרות לשון הקודש להעלות את תוכן השיחה מדרגה אחת לזו שמעליה. לעומתו, לדעת הפוסקים שראינו למעלה, הדיבור בלשון הקודש מתיר לעסוק בנושאים שלולא לשון הקודש, היה אסור לעסוק בהם (או בשבת או בחול). יתכן שכנגד דעה זו כתב הרמב"ם שם:

והוצרכתי לבאר את זה, אע"פ שהוא פשוט, מפני שראיתי גדולים וחסידים מאומתנו, אם נזדמנו במסיבת משתה או חתונה או זולתה, ורצה אדם לשיר בשפה ערבית, ואפילו היה ענין אותו השיר בשבח האומץ או הרצינות, שזה מן החלק הרצוי (=של דיבור), או בשבח היין (=דבור של רשות), ממחין על כך בכל אופן של מחאה, ואינם מתירים לשמעו. ואם זמר המזמר איזה פיוט מן הפיוטים העברים, אין ממחין בכך, ואין הדבר קשה בעיניהם, על אף שהדברים האמורים יש בהם מן המוזהר עליו (=האסור) או מן המרוחק. וזה סכלות מוחלטת.

נראה ש"הגדולים וחסידים מאומתנו" סברו שפיוט בעברית במדרגת "דיבור מרוחק" מתעלה ע"י לשון הקודש. שיטתם היא שיטת התוס', להבנת הרמ"א, ב"ח ומגן אברהם. אמנם יתכן, שגם לדעת הרמב"ם עדיין קיימת אפשרות להעלות את רמת קדושתה של שיחה ממדרגה אחת לזו שמעליה, כאשר המדובר בדרגות שיחה אחרות מאשר "האסור" או "המרוחק". דיבור של "רשות" (מסחר ופרנסה) יכול אולי להתעלות, גם לפי הרמב"ם, למדרגה של דיבור "רצוי", אם הדיבור יהיה בלשון הקודש.

אם כך אנו מפרשים את דברי הרמב"ם, הרי שהדברים מתאימים לשיטתו, שיש מצוה לדבר בלשון הקודש, ויש לשפה העברית קדושה עצמית. לפי זה, מש"כ הרמב"ם "אין ראוי להשתמש בה אלא בענינים נעלים" – כוונתו לא רק לדיבורים של מצוה, אלא גם לדיבור רצוי ולדיבור של רשות. הלא הרמב"ם עצמו כתב אגרות בלשון הקודש, שיש בהם דברי הרשות וידידות. למשל, באגרותיו לר"ש אבן תיבון (המתרגם של ספרי הרמב"ם) ולעבדיה הגר (ערבי-מוסלמי לשעבר), ששניהם מבינים גם עברית וגם ערבית, כתב הרמב"ם את שיחת החולין שלו בעברית.⁸⁴

בנוסף, אפילו אם היינו מבינים כדברי הרבי מסאטמר, שעוון חמור הוא ללמד "בבתי ספר לנערים את לשונם הטמא, שקוראין אותו עברית",⁸⁵ הרי לשיטתו הוא ממה נפשך אין הדברים חמורים כל כך. שהרי לפי טעמו החמישי, שהוזכר לעיל, מעת שעורבבו בשפה מלים לועזיות, שוב אין הוא לשון הקודש, ואין עוד לחשוש לדברי הרמב"ם, שלא לדבר בלשון הקודש אלא "דברים נעלים". אמנם הוא עצמו

84 אגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת, עמ' ריט, ת, תקיג, ו-תקל.

85 ויואל משה קונטרס לשון הקודש, סי' כג.

מתרץ את הסתירה בדבריו, ולדעתו בשפה העברית המדוברת כיום יש די מלשון הקודש כדי להכשילנו ע"י הסיטרא-אחרא, אך לא די כדי להיקרא "לשון הקודש".⁸⁶ נלע"ד שהקושי שבתירוץ זה גלוי לעין כל.⁸⁷

2. חתם סופר: נוכחות עבודה זרה

החתם סופר בביאורו למגן אברהם מסביר מדוע נשכחה מאיתנו – בעוונותינו הרבים – לשון הקודש. במג"א שם כתב, שמידת חסידות היא לא לומר דברים של חול בלשון הקודש בבית הכסא, בבית המרחץ ובמקום טינופת (בניגוד לשו"ע, שהתיר זאת). על כך הוסיף החת"ס:

ונראה לי שהוא הדין במקום גילולים... ונראה לי, שמשום הכי הנהיגו אבותינו את בניהם מבלי לספר בלשון הקודש, ונשכח מאתנו לגמרי, בעוה"ר, משום שגלו לבבל, שהיתה מלאה גילולים.⁸⁸

בכך מבואר, מדוע הושמטה בתלמוד הבבלי גזירת החכמים שלא לדבר בלשונם של הגויים (גזירה, שכאמור, הובאה בתלמוד הירושלמי). חכמי בבל, לפי החת"ס, חששו לדיבור בלשון הקודש בנוכחות עבודה זרה, שהיתה, כנראה, מרובה בבבל, ואם אין לדבר שם עברית, אי אפשר לאסור לדבר גם לע"ז. מובן בזה גם דברי החת"ס בתשובותיו, שהזכרנו לעיל,⁸⁹ שפוסק כגזירת הירושלמי, שאסרו לדבר "לשונן" של עכו"ם, ובכ"ז לא דברו עברית בגלות, אלא לע"ז משובש, יידיש.

הרבי מסאטמר, בהביאו דברי חת"ס אלו, מקשה עליו, מדוע לא דברו עברית בימי הבית ובימי עזרא? אולם הוכחותיו של האדמו"ר⁹⁰ שבאותם ימים לא דברו עברית, אינן מוכרחות כלל. אם הוא מתבסס על כך שבאותה תקופה דברו ארמית, הרי שבעל תורה תמימה, כבר הוכיח, שארמית אף היא נחשבת להלכה ללשון הקודש. הוכחתו המנצחת היא מההלכה האוסרת כתיבת גט בשתי שפות שונות.⁹¹ אך המעיין בנוסח

86 שם, סי' כב.

87 עיין עוד מה שהרחבנן להשיב על דברי האדמו"ר מסאטמר והטוענים שאין לדבר ענייני חול בעברית במאמרנו "השימוש בלשון הקודש לצרכי חול", **טללי אורות** ג (תשנ"ב), עמ' 79–82.

88 חתם סופר על ש"ע או"ח סי' פה, סק"ב. בשו"ת דברי יציב יו"ד סי' נב, הציע שכמו שנזהרו מלדבר לשון הקודש בנוכחות ע"ז ויש גם מידת חסידות להמנע מלשון הקודש בבית המרחץ וכדו', כך גם נזהרו הנשים מלדבר עברית בשעת נידתן, וממילא התפתח המנהג שהיו צריכים לדבר ארמית ואח"כ יידיש. אך קשה לומר שזה נכון מבחינה היסטורית.

89 שו"ת חתם סופר אה"ע יא.

90 ויואל משה סי' טז.

91 רמב"ם הל' גרושין פ"ד, ה"ח.

הקבוע של הגיטין בימינו, יראה שהם כתובים בעברית ובארמית בערבוביה!⁹²

3. המצוה מתאימה במיוחד לארץ ישראל

הסבר הגיוני ופרגמטי לכך שרוב ישראל הפסיקו לדבר עברית בחיי יום-יום בגולה, מביא בעל תורה תמימה:

ואולי ס"ל (=הפוסקים שלא הזכירו את מצות הדיבור בלשון הקודש) דאין מצוה זו, רק בא"י ובעת שישראל שרויין על אדמתן. מה שאין כן בגלותנו, שהוא דבר שאי אפשר לרוב הצבור לעמוד בו מכמה טעמים. נמצא שתחיית השפה המתונה לתחיית האומה בארצה. ואכן כך היה במציאות.⁹³ סברה זו נאמרה ונרמזה גם ע"י אחרים. הר"מ פיינשטיין זצ"ל כתב: "שחזינו, שאף שהוא מצוה לדבר בלשון הקודש... כל ישראל מדברין בלשון חול של האומות, מזמן שגלינו בחטאנו בין האומות".⁹⁴ גם ה"ר יעקב עמדין (יעב"ץ) קישר בין העברית לבין ארץ ישראל:

מה יש לנו לעשות, אנו העניים והאביונים, השוכנים קרוב לקוטב הצפוני, אשר לא זרח שם אור השכינה מעולם, ורחוקים מאוד מאדמת הקודש ומלשון הקודש. על אחת כמה וכמה שיש לנו להתאמץ ולעלות אל ארץ חמדה...⁹⁵

במקום אחר הוא עקבי לשיטתו זו, וחולק על מג"א וחת"ס, שנזכרו לעיל, ואשר לפיהם יש להימנע מדיבור בלשון הקודש בבית הכסא. הוא טוען, שבודאי כאשר היו ישראל על אדמתן, ולשונם היתה לשון הקודש, היו מתשמשים בה גם בבית הכסא לכל צרכם.⁹⁶ במקום אחר (הוא מתרעם שבגלות "שאיין אחד מאלף מכיר לשון הקודש, לשוננו הטבעי, על בוריו".⁹⁷

האשמת הגולה כסיבה להפסקת הדיבור בלשוננו נמצאת כבר גם בדברי הראשונים. ר' משה אבן עזרא כותב:

כשגרנו בין הרומאים והערבים, אשר רוב בני נחותים שם, אבותנו ראויים לנזיפה על שהתרשלו לשמור את לשונם העברית, ולא הקפידו להחזיק בה

92 קונטרס שפה לנאמנים מאמר ב. ועל' ברא"ש בברכות רפ"ב, ז, ובפרשנים שם שארמית היא שפה גרועה משום שהיא עברית משובשת.

93 תורה תמימה דב' יא, יט, סקנ"ב.

94 אגרות משה אה"ע ח"ג סי' לה.

95 הקדמתו לסידורו "סולם בית יעקב" ע' יג סע"א.

96 שו"ת יעב"ץ סי' ז.

97 בפירושו לסידור, בית יעקב עמ' 314.

... ומפני שישבנו זמן רב בגולה נשתכחה לשון העברית ונפסדה.⁹⁸

בדומה לכך, היה מי שדייק בירושלמי שראינו, שמוזכרים ביחד שהמדבר בלשון הקודש והקבוע בארץ ישראל יש לו חלק לעולם הבא, שר"ל שדווקא מי שקבוע בארץ ישראל הוא גם מדבר בלשון הקודש.⁹⁹

חכמי הנסתר מסבירים, שהקשר שבגורלם של ארץ ישראל ולשון הקודש אינו קשר טכני-חיצוני בלבד. לא רק מסיבות הכרחיות התחילו לדבר לע"ז בחו"ל, אלא כנראה שכן היה מיועד וצריך להיות. כך כותב ה"ר יונתן אייבשיץ:

לשון הקודש הוא עץ חיים, ממקום קודש יבוא, והוא הלשון המיוחד לארץ ישראל, לשון קודש – ארץ קודש, והוא לשון עברי.¹⁰⁰

וכ"כ השל"ה: "מעלת לשון הקודש היא כמעלת ארץ ישראל... וא"י במעלתה – היא סוד לשון הקודש".¹⁰¹

דברי החתם סופר בדרשותיו יעזרו לנו להבין קשר זה:

ארץ ישראל, שהיא תחת הקב"ה בלי אמצעות שר,¹⁰² מהראוי שהעם היושבים בה ידברו בלשון הקודש, שהקב"ה משתמש בה.¹⁰³

כך הוא בנוגע לנבואה, הקיימת רק בא"י,¹⁰⁴ ואף היא אינה בלשון הקודש.¹⁰⁵

קשר זה בין ארץ הקודש ללשון הקודש הוא ברור למי שמבין מה היא קדושה על פי החכמה הפנימית, כלומר, גילוי הקדושה שבחומר.¹⁰⁶ על כן כללו במאמר בירושלמי, יחד עם הדירה בא"י, והדיבור בלשון הקודש גם נטילת ידיים לחולין וקרית שמע שחרית וערבית. כלומר, מי שמקדש את כל חייו החומריים, מדיבורו, אכילתו, ובעצם כל חייו מהבקר ועד הערב, שאפילו החול הוא קודש אצלו, מובטח שהוא בן העולם

98 שירת ישראל עמ' נט-ס.

99 שו"ת דברי יציב לרי"י הלברשטם, יו"ד נב.

100 יערות דבש, דרוש א', ע' טז במהד' אור הספר.

101 שבת דף רה.

102 עי' רמב"ן, ויקרא, סוף פ' אחרי-מות.

103 תורת משה, פ' נשא.

104 ע"פ יונה א, ג; ועי' כוזרי ב, יד.

105 כוזרי שם סע' סח.

106 עי' מסילת ישרים רפכ"ו על ההבדל בין קדושה לבין טהרה או חסידות. עיין במה שהרחבנו בנושא, ובמיוחד בהבדל בין תפישת ה"קדושה" בנגלה לבין זו שבנסתר, במאמרנו "מושג ה'קדושה' בכתבי הרמח"ל – קדושת החיים בעולם החומר", וחי בהם, ספר זיכרון לר' דודן זיסרמן, תל אביב, תשס"ג, עמ' 183-197.

הבא. זה סודו של ארץ הקודש¹⁰⁷ שאפילו עפרה ואבניה קדושים, וגם של של לשון הקודש, שקל הקודש, ו"גוי קדוש".

כל לשון נובע מהשקפה מיוחדת על המציאות. השקפה של קודש על המציאות כולה היא ההשקפה הישראלית, וזאת ההשקפה המיוחדת חוללה את הלשון העברית, שהיא באמת השפה הקדושה.¹⁰⁸ האחדות המגולה של העולם המוסרי, הרוחני והשכלי, עם העולם החמרי, המעשי הטכני והחברותי, מתבטאת בעולם ע"י ישראל. וסגולתה של ארץ ישראל היא לכוון בעולם גילוי אחדות זו, הנותנת פנים חדשות לכל התרבות האנושית, לכל תפקידיה. ערך הדיבור המיוחד לישראל, "שברכתם ברכה וקללתם קללה", הוא מכוון על יסוד גילוי חדש דנא, ... ולהוציא את האמרה "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה", מכל עם ולשון...¹⁰⁹.

ו. יישוב ההשקפה

על פי כל האמור, יתכן שבנוסף לקושי הטכני לדבר עברית בגולה, גם הקשר המהותי והרעיוני בין השפה והארץ, הוא שהביא לידי כך שדוקא בתלמוד הבבלי שנכתב בגולה, נשמטה המצוה לדבר עברית, כי אכן לא נהוג ולא מתאים שם לדבר בלשון הקודש. זה לעומת הספרי, התוספתא, והירושלמי, הספוגים בתורת ארץ ישראל, שם מגדילים בשבחו הרעיוני וההלכתי של הדיבור בעברית. יתכן חסידות או פרישות בחו"ל, אך חיי קדושה, הכולל קדושת הדיבור, שייכים במיוחד לארץ הקודש.

כפי הנראה, מטעם זה השמיטו את המצוה ברי"ף, רא"ש, בית יוסף וחלק מהפוסקים האחרים, שדרכם להביא רק את מה שנהוג גם בדורם.¹¹⁰ לפי זה, עם חזרתנו לארץ ישראל, סביר לומר שאף הם יסכימו שהמצוה חוזרת להיות רלבנטית ו"ברת-ביצוע". בפרט אם נאמר שמדובר במצוה מדרבנן, סביר ביותר שרק תיקנו

107 אומרים בשם מרן הרב קוק זצ"ל שכך הסביר את הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש", על פי הגמרא בכורות ב, א, המסבירה שלפי הסברה, קיימת צד שווה בין דבש וחלב, ששניהם היו אמורים להיות טמאים ואסורים (דבש בתור "היוצא מן הטמא, טמא, וחלב בתור דם, עיי"ש) ובכל זאת, התירם גזירת הכתוב. כך גם החכמה העליונה גזרה שלמרות שארץ ישראל נראית כדבר חמרי גרידא ובכך היינו חושבים לטמא, קמ"ל מלמדת התורה שבא"י גם מה שנראה כחומרי הינו רוחני. עי' במאמרו של מו"ר הר"א ולדמן, "הברכה בתלמודה של ירושלים", שם עולם – קובץ זכרון לתלמידי ישיבת ניר קרית ארבע שנפלו במלחמת יוה"כ, ירושלים, תשל"ז, עמ' 562-567.

108 אורות ישראל פ"א, יב.

109 שם, פ"ח, ט.

110 שדי חמד, כללי הפוסקים סי' יג סק"ה.

לדבר עברית כשבידנו לקיים מצוה זו, ולא בגולה,¹¹¹ בדומה למה שראינו בשיטת החתם סופר¹¹² ובמפורש אצל בעל התורה תמימה¹¹³ ור' משה פיינשטיין.¹¹⁴ נציין שסברה זו מדגישה אף יותר את גדלות מעשה אבותנו במצרים שלמרות כל הנ"ל, התעקשו להמשיך לדבר עברית. בנוסף, הקושי שבדיבור עברית בגולה יתרץ גם את מה שהקשינו, מדוע הגזירה לא לדבר לע"ז, המופיעה בירושלמי, כבר לא מוזכר בבבלי. כפי הנראה, עד שנכתב תלמוד הבבלי, התברר שגזירה זו, לא התפשטה ולא התקבלה, וממילא בטלה מאליה.

מעניין לציין שהיה מי שהציע סברה הפוכה (אך המובילה לאותו כיוון), לומר שהתנא שמוזכרים דבריו בבבלי, לא הזכיר את הצורך ללמד את בנו לדבר בעברית משום שהיה בארץ ישראל ודברו בלשון הקודש באופן טבעי. לעומתו, התנא שמוזכר בתוספתא ובירושלמי לא גרו בארץ ישראל, ועל כן היו צריכים לחייב את האב לדבר עם בנו בעברית.¹¹⁵

אמנם בתורה תמימה הציע, שהשמטת הבבלי אינה אלא טעות בגירסה, וכשם שבתוספתא ובירושלמי מופיעה חובת האב לשוחח עם בנו בלשון הקודש, כן צריך לגרוס גם בבבלי. יתכן, שטענת טעות סופר היא תירוץ מרווח יותר מאשר תירוץ הרבי מסאטמר (שהזכרנו לעיל) להסבר שינויי הגירסה, אך עדיין מידי הדחק לא יצאנו.

הרב יוסף קאפח זצ"ל, מגדולי המומחים בכתבי הרמב"ם בכל הדורות, הציע לתרץ את השמטת מצוה זו מהבבלי ומהרמב"ם במשנה תורה¹¹⁶ בכך, שמצות דיבור ולימוד לשון הקודש היא חלק ממצות תלמוד תורה, שכבר הוזכרה ברישא – "יודע לדבר, אביו מלמדו שמע ותורה" – וממילא סובר הבבלי שכבר אין צורך לחזור ולהוסיף "ולשון הקודש", שהרי זה כלול כבר ב"תורה".¹¹⁷ נראה שיש להביא ראיה חזקה לכך, מלשון הירושלמי שהשמיט את חובת האב ללמד תורה – "יודע לדבר, אביו מלמדו לשון תורה". משמע, שמטרת לימוד לשון הקודש היא, יחד עם הקדושה העצמית, לאפשר מצות לימוד תורה, וכחלק ממנו. אין כאן מחלוקת אלא שהבבלי נקט רק בכלל (תורה), והירושלמי נקט רק בפרט (לשון). אולי לזה התכוון גם בעל התורה תמימה שהרי זו שינוי גירסה קלה וסבירה, לאמר שהתחלף מ"יודע לדבר, אביו

111 עי' בדומה לכך באגרות משה יו"ד ח"ג סי' קכב.

112 חתם סופר על ש"ע או"ח סי' פה, סק"ב.

113 תורה תמימה דב' יא, יט, סקנ"ב.

114 אגרות משה אה"ע ח"ג סי' לה.

115 שו"ת דברי יציב יו"ד סי' נב בשם ר' דוד פרדו בספרי דבי רב, פירושו על הספרי.

116 הל' תלמוד תורה פ"א, ה"ו.

117 בהערותו על פירוש המשניות של הרמב"ם על אבות, ספ"א.

מלמדו לשון תורה" ל"אביו מלמדו תורה". ובמיוחד כאשר המקור הקדום, התוספתא (שמבוסס בבירור על הספרי¹¹⁸), גורסת את שניהם, "יודע לדבר, אביו מלמדו שמע ותורה ולשון קדש".

תירוצים אלו טובים לבבלי, אולם אין הם מתרצים את השמטת הרמב"ם. הלא לפניו היו פרוסים כל הספרים, גם התוספתא, גם הירושלמי וגם הבבלי; והלא הוא עצמו הפליג בחשיבות מצות הדיבור בלשון הקודש בפירושו למשנה; מדוע איפוא נמנע מלהזכיר ביד-החזקה?

נראה ללכת בדרכו של הר"י קאפח, ולקבוע שגם לפי הרמב"ם הדיבור בלשון הקודש הוא חלק ממצות תלמוד תורה, ואכן הרמב"ם אינו משמיט דבר זה מההלכה הפסוקה על ידו. זאת ניווכח לדעת, כאשר נשווה את לשון הרמב"ם ללשון מקורו בבבלי. הרמב"ם כתב:

מאימתי אביו חייב ללמדו תורה? משיתחיל לדבר מלמדו תורה צוה לנו משה, ושמע ישראל. ואח"כ מלמדו מעט מעט פסוקים פסוקים, עד שיהיה בן שש או בן שבע, הכל לפי בוריו, ומוליכו אצל מלמד התינוקות.

כל ההלכה הזו מקורה בגמ' בסוכה¹¹⁹ למעט הביטוי "ואח"כ מלמדו מעט מעט פסוקים פסוקים". הסמ"ג העתיק ממשפט זה רק את המלים "ואח"כ מלמדו מקרא מעט".¹²⁰ לעומתו, העתיק הטור רק את הביטוי "מעט מעט מהפסוקים".¹²¹ אולם מלשון הזהב של הרמב"ם נראה שהוא דייק מאד בלשונו להוסיף ללשון הבבלי: "מעט מעט פסוקים פסוקים", כי "מעט מעט" היא תוספת הרמב"ם ע"פ התוספתא בחגיגה ("מלמדו שמע ותורה ולשון קודש"), וירושלמי סוכה ("מלמדו לשון תורה") וספרי ("מדבר עמו לשון הקודש ומלמדו תורה"), ופירושו: יש להכניס את הבן לאט למקרא ע"י לימוד לשון התורה, ר"ל לימוד לשון הקודש, ואח"כ גם מלמדו "פסוקים פסוקים".

אולי לדיוק זה התכוון המחבר בשו"ע בנוסחתו: "ואח"כ מלמדו מעט מעט". הוא השמיט "פסוקים פסוקים" (למרות שזה העיקר לפי הסמ"ג והטור), על מנת להדגיש ש"מעט מעט" אינו מתחיל עם לימוד פסוקים אלא מתחיל עם משהו אחר, שהוא

118 כן מוכח מהמשך לשון הוספתא, "ואם לאו (=אם לא לימדו תורה ולשון הקודש), ראוי לו שלא בא לעולם" שללא ספק, מקורו מהספרי, "ואם אין מדבר עמו לשון הקודש ואינו מלמדו תורה ראוי לו כאלו קוברו, שנאמר 'ולמדתם אותם את בניעם לדבר' במ [וגו' למען ירבו ימיכם] אם ילמדתם אותם את בניעם ירבו ימיכם וימי בניעם, ואם לאו, יקצרו ימיכם ...".

119 מב, א.

120 סמ"ג עשה יב.

121 טור יו"ד סי' רמה.

דיבור בלשון הקודש.

ומדוע לא כתבו הרמב"ם, וההולכים בעקבותיו, במפורש על מצות הדיבור בלשון-הקודש? נראה שבמצוה כה עקרונית וחשובה כתלמוד תורה, שהיא שקולה כנגד של המצוות,¹²² הקפידו הפוסקים שלא להביא הלכה שאין הציבור יכול לעמוד בה (והרי כאמור, הדיבור בלשון הקודש בגולה הוא מהדברים שיתקשה הציבור לקיים). בכך רצו הפוסקים להדגיש, שהתורה "לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה היא, לא כשמים היא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמיענו אותה ונעשנה... כי קרוב אליך הדבר מאד, בפך ובלבך לעשותו" (דב' ל, יד). אילו היה הדבר קשה לקיימו ב"פך", היו עלולים לחשוב שחלילה אינו קרוב גם לעשותו!

על כל פנים, יחד עם הבנתנו בטעם ההשמטה שבבבלי ויישוב הסתירה בדברי הרמב"ם, כבר ראינו שפוסקים רבים בין הראשונים והאחרונים בכל זאת הקפידו "להחזיר" את ההשמטה, והביאו להלכה את מצוות הדיבור בעברית, אפילו בזמן הגלות, ביניהם רבנו חננאל, ר' סעדיה גאון, המרדכי, הגר"א, היעב"ץ, ר' עקיבא איגר, מרן הראי"ה קוק, הגר"מ פיינשטיין, הרב עבדיה יוסף, שו"ת משנה הלכות, ובמיוחד הרב ברוך הלוי עפשטיין, בעל התורה תמימה, ועוד.

ז. סיכום

א. לא רק שאין איסור לדבר ענייני חול בעברית אלא שיש בכך מצוה חשובה המזכה בעולם הבא, אריכות ימים בעולם הזה, וגאולה.

ב. החשיבות לדבר עברית היא בעיקר משום הטעמים הבאים:

1. המצוה שבכל מלה ומלה.
2. קידוש כל דיבורנו, אפילו בענייני חול כחלק מתורת ארץ ישראל המרחיבה את הקדושה לגלות אותה בכל תחומי החיים.
3. לאומיות, "ורוממתנו מכל הלשונות", קל וחומר מאומות העולם הגאים אפילו בלשונם האנושית.
4. רזי השפה ואלוקיותה, שהעולם כולו נברא על פיו בעשרה מאמרות, כך גם התורה והנבואה, הגילויים האלוקיים הם בעברית.
- ג. מהסיבות הללו עולה שבנוסף לקשיים טכניים לדבר עברית בגולה, מצוות העברית קשורה במהותה לארץ ישראל, מקום הקדושה, הנבואה, השכינה והבית הלאומי.

ד. כך הצענו להסביר הפער הגדול בין המקורות הארצי-ישראליים (ספרי, תוספתא, ירושלמי) המפליגות בחשיבותה של מצוות הדיבור בעברית, והאיסור לדבר בלע"ז, לעומת תלמוד הבבלי וחלק מהפוסקים המביאים רק את ההלכות הנהוגות בגולה, שמיעטו לדבר בנושא. לפי זה, עם חזרתנו לארץ ישראל, לכולי עלמא, עלינו להחזיר עטרה ליושנה ולקיים את מה שמקובל בידינו שעתידים כל באי עולם, וכל שכן אנו בתור ממלכת כהנים וגוי קדוש, לשוב ולדבר רק בלשון הקודש.¹²³

ה. נראה שהרמב"ם, ויתכן גם אחרים, סוברים שכלולה מצות דיבור העברית ("לדבר בם") במצות תלמוד תורה.

ו. למרות ההשמטה בבבלי, פוסקים רבים בין הגאונים, הראשונים והאחרונים עד דורנו הקפידו להזכיר במפורש את מה שהושמט, וסוברים שמצוה לדבר בעברית אפילו בגולה, וכל שכן בארץ ישראל.

אסיים בדברי ה"ר ברוך הלוי עפשטיין, בעל תורה תמימה, בקונטרסו:

וזאת תורת העולה מדברנו: מי האיש אשר ידיו ולבו אמונה, ורוחו ונפשו נתונים אמונים לעמו, לדתו ולשפתו ורוצה לבנות בית נאמן בישראל – ישתדל להרגיל את בניו ואת בנותיו עודם על שדי אמם להגות ולבטא עברית... כפי שהורנו חז"ל בעלי הנסיון, כאשר הראנו לדעת למעלה, וכל רוחם והגיונם, שעשועם ומשחקם בשכבם ובקומם בינם לבין הוריהם ובינם לבין עצמם, הן בקודש בן בחול – יביעו עברית... והיתה ביתו לברכה לחן ולכבוד ולצפירת תפארה. וקנאת האמת הטהורה תרבה בתים כאלה בישראל והיו לברכה בקרב הארץ...¹²⁴

123 מדרש תנחומא פ' נח יט; אוצר המדרשים (אייזנשטיין) ע' ע; וכן באב"ע ובמצודות על צפניה ג, ט.

124 שפה לנאמנים, ע' 13.